

УДК 94(4):351.713:339.543

**ХОЗАРСЬКО-НОРМАНСЬКА ТОРГОВЕЛЬНА МЕРЕЖА
СХІДНОЇ ЄВРОПИ ЯК ПРОВІДНИЙ ЧИННИК
ДАВНЬОРУСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ**

Г. М. Виноградов

**(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
м. Дніпропетровськ)**

Статтю присвячено обґрунтуванню наукової гіпотези стосовно можливості створення за ініціативою Візантії в складних геополітичних умовах VII–IX ст. східноєвропейської торговельної інфраструктури як взаємовигідного компромісу зацікавлених хозарських та норманських сегментів на основі християнської моделі ідеальної державності з метою посилення християнської цивілізації для ефективного протистояння ісламській загрозі.

Статья посвящена обоснованию научной гипотезы относительно возможности создания по инициативе Византии в сложных геополитических условиях VII–IX вв. восточно-европейской торговой инфраструктуры как взаимовыгодного компромисса заинтересованных хазарских и норманнских сегментов на основе христианской модели идеальной государственности с целью усиления христианской цивилизации для эффективного противодействия исламской угрозе.

The article is devoted to substantiation of a scientific model for creation the East-European trade system as a Byzantium initiative in the intricate geopolitical situation of the VIII–IX centuries period as a mutually beneficial compromise of the Khazar and Norman segments on the base of the Christian Ideal State Model for the Christian Civilization aggravation against the Islam Civilization threat.

Ключові слова. Торговельна мережа, хозарсько-норманський компроміс, модель державного розвитку, Східна Європа, християнська цивілізація, християнсько-ісламський конфлікт, іудейський чинник суспільного розвитку.

Вступ. Сформульована тема, як неважко помітити, складається з кількох проблемних блоків, кожен з яких має тривалу та потужну дослідницьку традицію, містить велику кількість нерозв'язаних та дискусійних питань у царині теоретико-методологічних, конкретно-історичних, джерелознавчих, історіографічних та інших студій. Тільки сама критично-аналітична оцінка зазначених проблемних сегментів теми потребувала б спеціальної уваги та немалих дослідницьких зусиль. З огляду на це автор свідомо торкнеться лише низки аспектів, сфокусованих навколо провідної ролі торговельної інфраструктури Східної Європи, створеної протягом VIII–IX ст., з одного боку, зусиллями Хозарського каганату та норманів, а з іншого – зацікавленої слов'янської та фінно-угорської племінної верхівки регіону у формуванні провідних засад давньоруської державності.

Стосовно стану вивченості проблеми слід зазначити, що, з одного боку, існує тривала дослідницька традиція, яка налічує вже кілька століть, аналізу історичних процесів на теренах Східної Європи доби так званого Високого Середньовіччя з різним рівнем кваліфікації та наукової сумлінності, на різних теоретико-методологічних та ідеологічних авторських платформах тощо, враховуючи і торговельно-фінансову складову. Оскільки у сформульованому вигляді торговельна складова державотворчих процесів має обов'язково розглядатися в широкому тематичному, територіальному та часовому контексті, найвиразніше вона представлена насамперед у класичних працях В. Татищева, М. Карамзіна, С. Соловйова, В. Ключевського, М. Грушевського, інших визнаних метрів російської та української історіографії, а також у синтетичних дослідженнях представників історичної думки другої половини XX – початку XXI ст. (В. Мавродін, Б. Рібаков, І. Фроянов, М. Свердлов, М. Рапов, П. Толочко, М. Котляр, Є. Шинаков, О. Пріцак, С. Франклін, Д. Шепард, В. Петрухін, О. Назаренко, О. Мельникова).

© Г. М. Виноградов, 2013

Особливо зауважимо, що, як не прикро, тільки в кількох розвідках торговельний сегмент було включено до визначальних та провідних чинників процесу генези й початкових етапів розвитку давньоруської державності. Йдеться, насамперед, про відомі та авторитетні праці згаданих вище В. Ключевського, який, правда, не розвинув своєї сформульованої тези про роль торговельного капіталу в становленні й розвитку Русі, О. Пріцака в 1-му томі “Походження Русі”, де автор обґрунтовував положення про визначальний характер міжнародної торговельної мережі у формуванні давньоруських державних структур, С. Франкліна та Д. Шепарда, які наполягали на провідній ролі, в тому числі в торговельно-фінансовій галузі, варягів (“шукачів срібла з півночі”) в утворенні Русі, а з розробок останніх років – фундаментальної праці О. Назаренка, після якої, здається, не залишилося жодних сумнівів щодо провідної ролі торговельно-фінансових чинників як у розвитку Русі, так і середньовічної цивілізації в цілому¹.

Якщо говорити про власну авторську позицію, то в кількох попередніх публікаціях ми спробували обґрунтувати гіпотезу стосовно того, що генеза та подальше формування Давньоруської держави були не стільки і не тільки сукупністю хрестоматійних соціально-економічних, суспільно-політичних та інших об’єктивних процесів (до яких ми в принципі жодних претензій не маємо), а результатом практичного втілення оригінальних інтелектуального та геополітичного проєктів, за котрими стояли, без перебільшення, унікальні у світовій історії, з одного боку, творчі задуми спочатку візантійських, а потім давньоруських інтелектуалів створити країну відповідно до християнської доктрини земної проєкції Царства Небесного², а з іншого – компроміс Хозарського каганату, створеного за ініціативою Візантії під тиском арабсько-мусульманської загрози, з норманами (вікінгами, варягами). Історії цього каганату в цілому та обставинам його утворення зокрема присвячена, з огляду на колосальну роль даного своєрідного державного утворення, маса літератури, кількість якої продовжує постійно поповнюватися³; зазначена ж свідомо роль візантійського теологічного й дипломатичного істеблішменту в процесі генези Хозарії спеціально, наскільки можна судити, не досліджувалася.

---

¹ Ключевский В. О. Сочинения: в 9-ти т. – М.: Мысль, 1987. – Т. 1: Курс русской истории. – Ч. 1; Пріцак О. Походження Русі. – К.: Обереги, 1997. – Т. 1: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг); Франклін С., Шепард Д. Начало Руси: 750 – 1200. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2000; Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. – М.: Языки русской культуры, 2001.

² Виноградов Г. М. Генеза давньоруської державності: теоретико-методологічні аспекти вивчення // Вісник Дніпропетровського університету. – 2003. – Вип. 11: Історія та археологія. – С. 3–22; його ж. Семіологічно-нарративне підґрунтя процесу генези Давньоруської державності: теоретико-методологічні аспекти // Наукові записки Національного університету “Острозька академія” [міжвуз. зб. наук. пр.] / ред. кол. : Пасічник І. Д. (відп. ред.) та ін. Серія “Історичні науки”. – 2006. – Вип. 7: До 40-ліття Українського історичного товариства. – С. 54–82; його ж. Символічна інтерпретація прецедентів з історії Візантії, Першого Болгарського царства та Хозарського каганату для юридичного обґрунтування становлення Давньоруської державності // Історія і особистість історика: [зб. наук. праць, присвячених 60-річному ювілею проф. Г. К. Швидько]. – Дніпропетровськ: Вид-во НГУ, 2004. – С. 26–46; його ж. Давньоруська державність як метанаратив // Ейдос: [альманах теорії та історії історичної науки] / ред. кол. : Колесник І. І. (відп. ред.) та ін. – 2008. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 106–119; його ж. Середньовічна християнська цивілізація як богословсько-лінгвістична модель // Філософія. Культура. Життя: зб. статей / ред. кол. : Капітон В. П. (гол. ред.) та ін. – Дніпропетровськ: ДДФА, 2013. – Вип. 18. – С. 24–30; його ж. Лінгвістичні складові моделювання давньоруськими книжниками витоків державності Русі // Вісник Дніпропетровського університету. Серія “Історія та археологія”. – 2013. – Т. 21. – № 1/1. – С. 194–202; etc.

³ Див., зокрема: Артамонов М. И. История хазар. – СПб.: Лань, 2001 (1-е изд. 1962 г.); Dunlop D. M. The History of the Jewish Khazars. – Princeton: Princeton University Press, 1954; Koestler A. The Thirteenth Tribe: The Khazar Empire and its Heritage. – L.: Hutchinson, 1976 (див. російський переклад А. Кабалкіна; Кёстлер А. Тринадцатое колено: Крушение империи хазар и её наследие. – СПб.: Евразия, 2001); Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы. – М.: Наука, 1990; Брайчевський М. Ю. Вибране. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2009. – Т. II: Хозарія і Русь. Аскольд – цар київський; etc.

Автор цих рядків, зі свого боку, на продовження проаналізованої вище історіографічної традиції, неодноразово висловлювався не тільки щодо важливої консолідуючої ролі торговельно-фінансових відносин у Східній Європі в державотворчих процесах регіону, а й стосовно свідомого та заздалегідь ретельно продуманого характеру як етапів утворення кількох поспіль державних утворень – каганатів у цілому, так і попереднього моделювання та подальшої практичної реалізації задуму утворення торговельно-фінансової мережі на східно-європейських теренах як важливого сегмента християнського цивілізаційного проекту⁴.

Навіть стисла характеристика стану розробки вузлових проблем на теоретико-методологічному, джерелознавчому, історіографічному та іншому рівнях, дискусійних і недостатньо вивчених питань переконливо доводить існування численних прогалин, зокрема на геополітичному рівні. До останніх належить проблема пошуку точок порозуміння між Хозарським каганатом і норманами та подальшого утворення спільними зусиллями торговельної мережі на теренах Східної Європи.

Постановка завдання. Метою даної розвідки є критичний розгляд історичних обставин творення на взаємовигідних для хозар та норманів умовах торговельної мережі на теренах Східної Європи як провідного чинника державотворчих процесів у регіоні протягом VIII–IX ст., результатом яких стало формування Давньої Русі. Сформульована мета передбачає виконання таких *досліджень*:

1) охарактеризувати геополітичну та релігійну ситуацію в Східній Європі у VII–VIII ст. у широкому міжнародному контексті, яка спричинила не тільки формування Хозарського каганату як унікального державного феномена Середньовіччя, але й епіцентру утворення загальнохристиянської фінансово-економічної системи;

2) розкрити алгоритм моделювання насамперед Візантією системи каганатів Південно-Східної Європи, свідомо стилізованої під авторитетні біблійні та римські взірці, через що Хозарський каганат мав стати осередком віротерпимості та зразкового державного управління, орієнтованого на найкращі світові приклади;

3) проаналізувати на гіпотетичному рівні (з огляду на брак у джерелах інформації відповідного характеру) створення на теренах Європи (спочатку вздовж умовних ліній Каспій – Чорне море – Балтика, пізніше – від Волги до Атлантики) досить ефективної фінансово-торговельної мережі, з залученням також зацікавлених ісламських сегментів, відліком для створення якої став хозарсько-норманський компроміс;

4) розглянути аргументи щодо ймовірної ролі хозарських іудеїв у заохоченні норманів до організації торговельної мережі спочатку в Північній Європі, а поступово і в загальноєвропейському вимірі, і з виходами на ісламський світ.

Результати дослідження. Відразу доцільно зробити застереження, що подальше викладення матеріалу ґрунтується на використуванні хрестоматійних історичних фактів та згадуванні історичних постатей, до більшості з яких у дослідників немає принципових розбіжностей. Це звільняє автора від розлогих історіографічних екскурсів і дозволяє зосередитися на знайомстві читача з низкою гіпотез, які ґрунтуються переважно на загальновідомих подіях, проте фокусують увагу на очевидних історичних обставинах, стосовно яких донині не тільки не запропоновано задовільних пояснень, але склалася традиція або взагалі обходити “делікатні” проблеми, відразу переходячи до характеристики перебігу подій, або обмежуватися викладенням стандартних фраз на кшталт “через об’єктивні причини...”, “в результаті перебігу історичних подій...”. Почати доцільно з того, що автор дотримується гіпотези, згідно з якою державотворчі процеси на теренах Південно-Східної та Східної Європи

---

⁴ *Виноградов Г. М.* Роль торговельних шляхів у державотворчих процесах у Східній Європі VII–X ст. // *Історія торгівлі, податків та мита* : зб. наук. пр. / за ред. О. О. Дячка. – Дніпропетровськ : Академія митної служби України, 2007. – С. 32–39; *Виноградов Г. М., Оленченко О. В.* Міграційні шляхи готів як підґрунтя формування торговельної мережі Східної Європи ранньосередньовічного періоду // Там само. – С. 28–32; *Виноградов Г. М.* “Руський каганат” і формування торговельної інфраструктури Східної Європи у IX–X ст. // *Історія торгівлі, податків та мита* : зб. наук. пр. / ред. кол. : В. В. Ченцов та ін. – Дніпропетровськ : АМСУ, 2009. – Вип. 2. – С. 45–55.

в цілому, починаючи приблизно з середини VI ст., були, з одного боку, результатом об'єктивних соціально-економічних, суспільно-політичних та інших процесів, а з іншого – на їх координування та корегування суттєвий, а інколи й вирішальний вплив мали свідомі зусилля візантійської дипломатії та зовнішньої політики в цілому.

До утворення Гунського та Аварського каганатів Константинополь і Рим не мали прямого відношення, зосередившись на питаннях їх легітимізації та закріплення за володарями унікального титулу з імператорським статусом “каган” (“коен” – давньоєврейського походження, який в іудейській історичній традиції стосувався володаря, котрий гармонійно єднав духовну і світську владу; від слова “каган” походить поширеніше у східній монархічній традиції – “хан”). Проте після виходу на історичну арену ісламу з його релігійно-геополітичними претензіями на світове панування, які в теологічному вимірі не поступалися аналогічним християнським, що супроводжувалося втратою спочатку православної Візантією, а потім і католицьким Заходом не просто значних територій як освяченої священною традицією складової християнської цивілізації, але й духовно-сакраментальних (пов'язаних із біблійними подіями, діяльністю святих отців, формуванням чернецтва, утвореними патріархатами тощо), саме Візантія з метою і територіальної компенсації втрачених регіонів, і відновлення репутації (як узагалі, так і в протистоянні з католицизмом) зосереджує увагу на Східній Європі, зокрема на Аварському каганаті. У 30–40-х рр. VII ст. за дипломатично-богословської та, вірогідно, й фінансової підтримки Константинополя на основі низки тюркських кланів спочатку як цілком легітимна держава утворюється Булгарський каганат, а пізніше на його підґрунті – Хозарський.

Послідовне утворення зазначених двох держав супроводжувалося досить кваліфікованим богословським та політичним “ескортом”. По-перше, чотири каганати, які вже власною назвою прямо апелювали до авторитетної іудейської традиції, були символічною паралеллю до взятої християнством на озброєння старозавітної доктрини про чотири ідеальні царства (йшлося про єгипетське, вавилонське, перське та іудейське – найдосконаліше, котре увібрало, крім власного, історичний та, безумовно, теологічний досвід), продовженням четвертого з яких (наголосимо: саме містично-діалектичним продовженням, а не п'ятим за рахунком), відповідно – найдосконалішого, мала стати єдина християнська римська держава. Тож не дивно, що Хозарський каганат, навіть назва якого була посилена за рахунок латинського “цезарія” чи, грецькою, “кесарія” (походить від імені Цезар, що додатково, поряд з назвою каганат, підкреслює імператорський статус; до речі, у візантійській ієрархічній драбині титул “кесар” був наступний після найвищого “базилевс”) стилістично відповідав найдосконалішій Єврейській державі, для чого (крім особливих обставин та забор'язань з боку євреїв, про які йтиметься далі) і були за ініціативою Візантії до цього каганату переселені єврейські громади з Близького Сходу з умовою виконання певних вимог як своєрідної плати за порятунок від ісламської агресії.

Булгарський же каганат, третій після згаданих Гунського та Аварського, стилістично відповідав Перській державі, правитель якої Кір II свого часу врятував єврейський народ від вавилонського полону та повернув до батьківщини; крім того, цей каганат у назві містив престижний германізм (і це принципово для нашої теми), оскільки прямо натякав на зв'язок з переселенням германців-готів у I–II ст. до Східної Європи та утворенням ними тут низки визнаних Римом державних утворень: Булгарія (чи Болгарія) походить від германізмів “Балдр” – ім'я германського бога, смерть якого спричинила, за германською дохристиянською міфологією, кризу в стосунках між головними богами, що, власне, стимулювало переселення германців як акт каяття в гріхах до міфічної прабатьківщини “Ойум” у Північному Причорномор'ї, та “гард” – територія, володіння тощо. До речі, назва попереднього Аварського каганату теж має германське походження: від “ober” – “над”, “зверху”, “старший” тощо.

Символічний ефект для обізнаних представників політичної та особливо інтелектуальної еліти посилювався ще й за рахунок того, що від перського слова “кір” (сонце) походять грецьке “кіріос” (володар, государ і стосовно Бога, і світських правителів), латинські

“курія”, “куратор” тощо, навіть германське “кюр”, зокрема у титулі “курфюрст” (згідно з монархічною традицією Священної Римської імперії саме курфюрсти обирали кандидата на германського короля, який після коронації Папою Римським ставав імператором). Нагадаємо, що князь Святослав загинув на дніпровських порогах від печенігів хана Курі – ім’я, як стверджують лінгвісти, походить від імені Кір (навіть церковнослов’янською писалося через літеру “іжиця”, що прямо свідчить про грецьке походження слова), а герой “Слова о полку Ігоревім” князь Ігор прагнув “кур Тмудоракані” – теж ідеться про володарів у 80-х рр. XII ст. Таманського півострова грекомовних візантійців, які за сто років до цього відібрали регіон Русі.

Наша посилена увага до мовних аспектів пояснюється насамперед тим, що з християнського погляду, котрий базується, як відомо, на концепції Боговтілення, коли Слово Боже стало плоттю (Сином Божим), будь-яке слово в принципі (ім’я, назва конкретного предмета чи абстрактного поняття, топонім, етнонім тощо) несе всю повноту Промислу Божого, а отже, є концептуальним зосередженням плану дій, прав та обов’язків. У такий спосіб християнське середньовіччя за допомогою мовних засобів створювало моделі розвитку, що вважалися більш авторитетними та зразковими, ніж просто спонтанні дії як реакція на об’єктивні соціально-політичні збудники. Хозарський каганат таким чином розглядався одночасно і як символічний, і як реальний порятунок репутації християнської цивілізації в цілому, проте “реальна” складова обов’язково мала бути посилена конкретним змістом і відповідними заходами.

Системна криза християнства, що проявилася на середину VII ст. в цивілізаційному конфлікті з ісламом, містила яскраво виражений фінансово-економічний сегмент, потребувала негайного проведення низки організаційних заходів, спрямованих на зміцнення насамперед військового потенціалу християнської ойкумени в цілому, а в першу чергу, Візантії. Для цього слід було вирішити низку питань як екстенсивного (збільшення території, залучення нових мас населення з перспективою їх хрещення), так і інтенсивного характеру (створення ефективних стимулів для розвитку промисловості, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, вдосконалення фінансової системи тощо). Важливо побіжно зробити кілька пояснень щодо деяких особливостей середньовічної ментальності, а саме: торгівля та невід’ємно пов’язана з нею фінансова діяльність, насамперед кредитування, лихварство тощо, незважаючи на ризики та важливість для нормального і прогресивного суспільного розвитку, були оточені підозрілістю, оскільки зазначені сфери, з одного боку, використовували час – монополію Бога – для збагачення, а з іншого – супроводжувалися спокусами отримати додаткові прибутки за рахунок необізнаності клієнта, зловживань тощо. Купці та банкіри мали сплачувати додаткові податки, частіше сповідувалися й розкаювалися, виступали меценатами та спонсорами низки геополітичних і культурних проектів (хрестові походи, Великі географічні відкриття, Відродження тощо); крім того, християни, а пізніше мусульмани, свідомо прагнули віддавати перевагу іноземцям та іновірцям як комерсантам і фінансистам, чим пояснюється активне залучення євреїв з надання їм пільг у релігійних, соціальних питаннях і можливостей здійснювати міжнародні торговельно-фінансові операції на вигідних для сторін-учасників умовах. Додаткова користь була і в тому, що купці, крім суто комерційних справ, перевозили пошту, попередньо домовлялися про візити дипломатичних місій, обмін полоненими, збирали розвідувальну інформацію. З огляду на це вони користувалися своєрідним, а як для середньовічного періоду – унікальним набором прав недоторканності та пільг щодо залучення для охорони та в ролі джерел інформації населення не тільки територій, котрі входили до складу християнської та ісламської цивілізацій, але й тих, на які останні могли претендувати й де розраховували вести місіонерську та іншу діяльність.

Гіпотетично можна припустити, що стимулом до, здавалася б, несподіваної активізації норманів наприкінці VIII ст. (якщо точніше, з 8 червня 793 р., коли вікінги напали на монастир святого Кутберта на острові Ліндісфарн), що й донині або взагалі обходиться дослідниками, або пояснюється непереконаливими та часто бездоказовими заявами про демографічний вибух чи продовольчу кризу, було їх захоплення до міжнародної торговельної

діяльності (спочатку як охоронців та, до певної міри, партнерів) представниками Хозарського каганату. Останні не просто створили ефективну та результативну систему заохочення варягів для супроводу та охорони купців з попереднім “залякуванням” майбутніх потенційних клієнтів, яким напад вікінгів мав продемонструвати слабкість економічної системи та військового потенціалу, але й попередньо проконсультували стосовно особливостей ландшафтів, розташування фортець, кількості військ, економічної та торговельної кон’юнктури тощо; сучасники були вражені обізнаністю норманів щодо орієнтування в різних регіонах Європи, курсах валют, потреб у тих чи інших товарах тощо. Ці знання можна було попередньо здобути саме від купців, насамперед євреїв, які практично не мали перешкод, сприяючи контактам не тільки між регіонами християнської цивілізації, але й між християнством, ісламом та теренами, котрих ще не торкнулося місіонерство.

Хозарський каганат, як уже зазначалося, був утворений на гарно продуманому богословському підґрунті для максимально пришвидшеної організації ефективної фінансово-економічної системи християнської цивілізації для успішного протистояння ісламу. Власне регіони Східної Європи, престижні з погляду біблійної догматики (пов’язані з нащадками сина Ноя Афета, пророцтвами Єзекіїля, місією апостола Андрія та іншими престижними сюжетами і персонажами Біблії), поступово включалися до згаданої системи. Свого часу до Середньої Волги за ініціативи Візантії було переселено частину булгар (частину було переселено на Дунай для використання булгарської кавалерії, добре обізнаної зі степовою тактикою бою, вдосконаленою у Північному Причорномор’ї, у боротьбі з мусульманами на Близькому Сході та в інших регіонах з аналогічним ландшафтом), які не просто стали зацікавленим “транзитним” етносом на шляху просування хозар уздовж Волги як найзручнішої комунікаційної артерії Сходу Європи на Північ до Балтики. До речі, з метою налагодження торговельних і дипломатичних стосунків з ісламським світом (у розпорядженні якого, крім іншого, були розвідані родовища руди для виготовлення грошей, яких не вистачало християнам), навіть попри існуючі геополітичні та релігійні суперечності, Візантія не перешкоджала поширенню мусульманства серед волзьких булгар, у результаті чого утворився єдиний в епоху середньовіччя найпівнічніший анклав ісламу; крім того, цей релігійний компроміс дозволив уникнути арабської експансії Сходу Європи на відміну від Північної Африки та Півдня Європи.

На наше глибоке переконання, “агентура” каганату почала з поч. VIII ст. (раніше, ймовірно, це було суто організаційно неможливо) активно спонукати до активної діяльності з метою утворення ефективної торговельної мережі в межах усієї християнської цивілізації для ефективного протистояння ісламу. Результатом цього стала безпрецедентно швидка “нормалізація” ледь не всієї Європи, в тому числі безпосередня участь вікінгів (спочатку переважно як охоронців купецьких караванів та дипломатичних місій з отриманням відповідних комісійних, пізніше, в міру збагачення досвідом та капіталами, – як активних та самостійних суб’єктів державотворення) у створенні на східноєвропейських теренах так званого шляху “з варяг у греки” та, зрештою, Давньоруської держави на чолі з норманською династією. З огляду на зазначені обставини закономірність утвердження на Русі та прес тижність саме варязької за походженням панівної верстви безсумнівна. Адаптування германських елементів у цілому та скандинавських зокрема до європейської християнської цивілізації мало й давню історичну традицію ще з римських часів, коли германські племена активно запрошувалися як федерати до території Римської республіки, а пізніше – імперії, і біблійне підґрунтя, оскільки германці разом зі слов’янами вважалися символічними духовними спадкоємцями нащадків Яфета Гомера і Ашкуза, що забезпечувало згаданим народам Боже покровительство, необхідне для почесного місця серед інших етносів християнської спільноти.

Взаємовигідний хозарсько-норманський компроміс, який відносно стабільно підтримувався у Східній Європі до завоювання Олегом Києва у 882 р., а потім як своєрідний умовний нейтралітет існував до приєднання Хозарського каганату до Русі Святославом Ігоровичем наприкінці 60-х рр. X ст. Останній, на нашу думку, як право на хозарську державність

використав болгарське походження своєї матері Ольги, оскільки саме “бренд” Болгарського каганату був правовим підґрунтям Хозарії, Волзької Булгарії та власне Болгарії на Дунаї для претензій на згадані території як законні складові Русі. Цей компроміс став провідним фактором формування давньоруської державності з огляду на об’єктивні політичні, економічні, суспільні причини та географічні реалії. Численні слов’янські, фінно-угорські (в лісовій та лісостеповій смугах), арійські, тюркські та мадярські (у степових теренах) племінні союзи Східної Європи мали відносно високий для тих часів та умов рівень соціально-економічного розвитку, оригінальну суспільну організацію та культуру, проте через особливості східноєвропейського ландшафту з домінуванням лісів та боліт, великі відстані між населеними пунктами, за відсутності регулярних та ефективних комунікацій між племенами державотворчі тенденції об’єктивно були суттєво уповільнені та ускладнені порівняно з регіонами Західної та Центральної Європи. Тож торговельну мережу досить швидко, як для тих часів, утворили під впливом зазначених чинників (протистояння християнської та молодшої ісламської цивілізацій) хозарські євреї та заохочені ними нормани – переважно вздовж річкових систем Східної Європи, оскільки географічні умови останньої, з огляду на щільність лісів, боліт та інших об’єктивних перешкод, залишали тільки цей спосіб. Ця мережа зв’язала не тільки окремі східно-європейські внутрішні регіони, але й басейни Балтійського, Чорного, Азовського та Каспійського морів (до цього слід додати й так званий шлях “з німців у хозари”, існування якого переконливо обґрунтував О. Назаренко) та почала відігравати роль своєрідної кровоносної системи, що об’єднала в єдиний комунікативний вузол зазначені племінні союзи з віддаленими регіонами християнської та ісламської ойкумени, адже представники останньої, попри існуючі релігійні та політичні суперечності, не тільки брали активну участь у торгівлі з християнськими країнами, але й були основними постачальниками монетного срібла.

Висновки. Отже, роль скандинавів та хозарів у державотворчому процесі Русі не тільки не випадкова, але й, без перебільшення, вирішальна. Стає зрозуміло, чому порівняно нечисленні нормани та хозарські іудеї не лише посприяли утворенню регулярних і стабільних взаємовідносин між племінними союзами Східної Європи, але й тісно пов’язали регіон з іншими частинами християнського та ісламського світу, забезпечивши в такий спосіб пришвидшене утвердження міжнародного статусу Русі. Під запропонованим кутом зору переконливішим стає і утвердження на Русі саме норманської династії Рюриковичів, у чому не було нічого випадкового чи образливого для місцевої племінної верхівки, і активна роль Хозарського каганату як принципово важливої складової правового та династичного підґрунтя давньоруської державності. Торговельна інфраструктура ще до юридичного оформлення статусу Русі як повноцінної за критеріями середньовіччя держави утворила необхідні підвалини для поступової розбудови в зручних для здійснення керівних функцій місцях адміністративних, військових, релігійних та податкових центрів на місці колишніх хозарсько-норманських торговельно-ринкових осередків, максимально сприяла налагодженню регулярних і стабільних відносин між регіональними та етнічними складовими країни. Крім того, необхідно ще раз зауважити, що утворення та подальше функціонування фінансово-торговельної інфраструктури, яка значною мірою сприяла соціально-політичному та культурно-релігійному поступу християнської цивілізації, було не тільки результатом об’єктивних історичних процесів, що не викликає, зрозуміло, принципових заперечень, але й результатом свідомого моделювання цих процесів представниками світських і духовних еліт на підґрунті, з одного боку, біблійних взірців, а з іншого – історичних реалій, коли християнство в цілому, а православна Візантія в першу чергу продемонстрували неготовність протистояти ісламу. Комплекс провини в релігійному сенсі та необхідність компенсувати втрату територій і населення, значна частина якого піддалася ісламізації, за рахунок нових земель і народів, котрих необхідно було хрестити, спричинили наполегливе прагнення пришвидшено працювати в напрямку Східної та Північної Європи з паралельним утворенням досить ефективної, як на ті часи, торговельної, фінансової та суспільно-економічної системи.